

ХІІІ

МАКСИМ — СТАРШИМ

Що можна лялі, того не можна мамі. Що можна простому москалеві, того, борони боже, старшому. Тепер Максимові не можна вже ні погуляти, як колись, бо начальство старших частіше бачить; ні на «прокормленіє» попрохатись, бо старших не пускали...

Старші держали себе геть далеко од простих москалів, щоб ті не зазнавалися; докоряли їх за всякі провини; били, нехтували. За те їх прості москалі завжди ненавиділи. Не жили старші у миру й між собою: кожному бажалося вискочити перед начальством, показати себе за найкращого. Через це кожен на кожного клепає, наговорює, всяк підставляє ногу другому. Не стало братерства, не стало товариства — і кожен думав тільки про себе, норотив тільки для себе, аби самому добре!..

Перевернуло старшинування й Максима. Спершу він був запишався, почав гордувати нижчими себе, а найбільше — своїми земляками; став їх ганяти, а часом і зуботичку давати, щоб похнюпий «хахол» держав рівніше голову; іноді по руці або по нозі тесаком увірве, що не так ружжом кидає, не так носки витягає... Учні терпіли. Хоч у душі й проклинали Максима, а проте слухали — духу його боялися... На те служба!

Оже ні похвальба старших, ні покора нижчих не вдовольняли Максима. Стало йому те старшинування гірше полиню... Ні з ким душі одвести; ні до кого по-братерській забалакати; ні на чому своєї сили показати... А вона так і прохалася на волю... та волі ні в чому не було!

Наткнувся якось раз Максим на граматку. Накинувся він на неї, як на свого ворога; пригорнувся, як до матінки — почав учитись. Нудно й трудно було зачувати ази та буки. Та що ж робити? — учив. Як пройшов усю азбуку, — аж повеселів: діло пішло спірніше. Він бачив, як з літер складалися слова, і дивувався дуже. Почав уже читати, і тут біда! Нігде не запопаде такої книжки, щоб до душі припала. Перечитав він псалтир, часословець, перечитав житіє якогось святого... Раз — уторопав тільки через десяте-п'яте, а друге — такі книжки його не вдовольнили. Молода душа, гаряче серце, викохані на живих грізних дідових переказах про січі, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого живого слова про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія. Максим його не розумів і куди з більшою охотою слухав іноді побрехеньку якого-небудь сідоусого москаля про походи з «світлішим князем Суворовим» або про давні московські виходеньки! Надокучила йому й грамота, як нікчемна річ. Йому хотілося гуляти, битися, рубатися... Як на те ж: кругом було тихо, нігде ніщо не шерхне.

Що його робити? Волею-неволею приходилось миритись з своєю долею, з таким нудним життям. Максим помирився, почав тільки про одного себе думати, за одного й для одного себе дбати. Як грамотний, він усіх рівних підвертав під себе — першим лічився у начальства. А з простими москаліками недобре поведився: не тільки зобижав їх, як друзі, а так же, як і всі старші, почав обрізувати та обкраювати ті злиденні московські достачі, які давалися... А щоб чим-небудь хоч трохи одводити душу, обзавівся якоюсь повійницею та й гуляв іноді з нею...

Ішов 1848 рік. Заворушилися французи і махнули свого короля геть з престолу. За

ними піднялись німці, італіяни... Обхопив вільнолюбивий дух чехів, цесарців з ляхами... Загомоніли піддані проти своїх королів, цесаря... Скрізь червоніла пожежа вільного духу... Поки ж те зарево було тільки здалека видно, — сількісь! Аж ось палає огонь у сусіда, на самій границі... не дай, боже, віхоть перекине й на нашу сторону!.. Що тоді?.. «До зброї! до зброї!» — загукали наші і забили тривогу... «До зброї, — боронити цесаря од його бунтівливих підданих». Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити турка од його бунтівливого холопа — білого орапа. Узброїлись наші й тепер, погнали полки за полками обороняти австріяка од венгра, — тушити пожежу, котра то там, то там прокидалася по Слов'янщині...

Пішов і Максим, повів свого звода. Тут йому вперше довелось побачити січову смерть своїми очима... Раз, серед кривавої січі, де крик, гам, дим, річки крові, де те, що йшло вгору, мішалось з тим, що ховалося в землю, — Максимові трохи не довелось свою, голову зложити... Напали на їх трьох — цілих десять; сікли, рубали... Вони не подавалися... Коли це, де не візьмись, підскочило ззаду три своїх... як рубонуть венгерців, то один тільки втік, а дев'ять на капусту посікли... Подякував Максим незнакомим москалям-товаришам, що виручили з видимої смерті, та й знову побіг рубатися...

А то — вдруге, уже він виручив трьох москалів і знамени. День був палкий-гарячий, а до того сонячного жару піддавали ще й гармати свого — то з одного, то з другого боку. Наші стояли на однім згірку, а венгри навпроти, на другім. Палили з гармат, палили — нічия не бере! Тоді сказали конниці «батарею взяти...». То не вихор понісся по долині, то наші улани помчалися батарею брати. А насупроти їх — мчалися венгерські улани... Як зачали рубатися, господи! А з гармат — одно палять, одно палять... аж земля стогне... Не видержала конниця, ні їх, ні наша, картечного гороху — прибрала муштуки в руки — та назад... Що його робити? «Піхота — в штики!» Піхота кинулась бігом... Картечний град брав своє по дорозі, — оже піхота добігла... Узяли наші батарею та вже хотіли назад вертатися... Коли — зирк! — гоп, може, зо двоє убік зчепилася купка, рубається... А посеред купки видно знамено: то опускається униз короґва, то знову піднімається вгору. Максим стояв скраю. Як побачив, — та, не дожидаючись приказу, як крикне: «Звод, за мною!» Повівся звод за Максимом. Підбігають зблизька, — аж то наші з венграми за знамено різанину справляють. Як кинеться Максим на ворогів... Так хіба лев кидається на охотника! Ті бачать — непереливки, — та врозтіч. А Максим тоді: «Пали!» Москалі приложилися: бух! бух! бу-бух!.. Один поточився, два стовбура стало... Максим прицілився: бух! — венгерський офіцер заорав носом — і не скрикнув, і не тіпнувся... Ні душечки не оставили ворогів. Тоді до своїх. Посеред калюжі свіжої крові лежало чоловіка з п'ять, а оборонили тільки трьох та знамено. Максим глянув на живих — порубані, покарбовані; тоді глянув на мертвих... і затрусився. Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті, — лежав, тіпався, ще живий... «Ой, лишечко!.. — кричав недобиток: — Ой, рятуйте!.. Мотре!.. Хівре!.. Ой, рятуйте... Простіть мене!..» І, захарчавши, спустив дух...

— Хто то? — питає Максим недорубків, що один був без уха, другий без пальців, а в третього з плеча кров юшила.

— Знаменосец... хохол Хрущов, — одказав безпалько...

— Ну, пушай ево! Брось, Захарыч!.. Понесём знамя, — каже безухий.

— Понесём...

І всі пішли.

Повів і Максим назад свого звода. Оглянутья, — аж немає їх Федосеїча, фельдфебеля. Де він? Там, мабуть, де й другі... Сказали ротному; той — полковникові. Не можна під такий гарячий час роті без фельдфебеля бути! Кого ж його? Хто більше зарубав, хто кидався у саме пекло?.. А хто ж, як не Максим? Він і знамено одборонив. Буть Максимові фельдфебелем! Став він фельдфебелем. Незабаром йому за знамено «георгія» почепили. А тут і війна — шабаш! Погасили в сусіда вільнолюбиву пожежу, — тепер і самим безпечніше. Годі! Вертаймося додому!

Вернулися.

Більше старшинування ще дужче гнітило Максима. Тепер уже треба бути кожду годину готовим, сподіватися, що ось-ось кликнуть до ротного або й до самого полковника. Треба стерегтися, щоб не чутно часом горілки...

Покинув Максим зовсім пити; розплювався з своєю дівчиною; став тільки ще дужче про себе дбати. Воно й добре. Тепер зручніше глибше п'ятерню запустити у московські достачі: не звод який там, а ціла рота на руках! З миру по нитці — голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це мудріше правило на світі, — та й став по йому жити. Ніщо не проходило мимо його рук, щоб він не одколупнув хоч трошки на свою долю; ніщо не перепускалось через його руки, щоб він не вигadaв остачі для себе.

Назбирав він і грошей, й одежі... Навіщо? Сам не знає, де його подіти, куди приткнути. Хоч би сім'я, — тоді інша річ! А то — сам, як палець. «Сім'я? — подумав Максим: — добре б тепер діло сім'ю мати: знав би, на кого працюю, було б кому покинути... Та й душу б можна одвести...»

Часто Максим, загадуючись над своїм бурлацьким життям, отак думав. Одно лихо: ніяк собі пари не знайде. Кацапки йому не сподобались. Біляві, хоч іноді й хороші, вони завжди здавалися Максимові немоторними, неповоротними: ляже тобі, як колода, ні пригорнути ні поцілувати незугарна! Жалкував він тепер за своїми Марусями, Горпинами. Пріськами, Мелашками — часом і геть-то чорнявими та палкими дівчатами, котрих він змолоду так безжалісно з ума зводив. Хоч би швидше вирватись додому, — щоб хоч пару знайти, а то доведеться тут і посивіти!»

На його втіху, пара себе довго не застала ждати.

На самому краї того самого городу, де вони жили казармами, на великому розпутті, куди завжди звозили гній, нечисть, викидали всяку падаль, — стояла одним одна хатка, як кажуть, на курячій ніжці. Стіни попрогнівали, вивалювалися, — порохня сипалась з голих колод; а повесні текла усяка нечисть — слизотіла й пінила; вікна побиті, ганчірками позатикані; верха зовсім не було; оселя наполовину геть-чисто зогнила. Руїна, а не хата! Кругом — пустир, гноїще. Один бог знає, скільки та хата переховала всякого темного й лихого люду, що ховався у цій берлозі сам і переховував легкою працею зароблене добро.

Жив тепер у тій хаті якийсь москаль з своєю невінчаною половиною. Москаль та його половина тільки й знали, що лаялися та билися, пили та гуляли, переховували усяких блудяг, переводили крадіжку.

Чи на добро, чи на лихо, росло у тій хатці невеличке дівчатко — Явдошка, що найшлася через рік після того, як косоока Меланія зійшлася з кривоногим Терьохою. Росло воно само собі, без усякого призору, без турбот та клопоту батька-матері, немов воно було не їх дитина. Чи їло воно, чи голодне й холодне було, — байдуже їм! Поки ж Явдошка була малою, то знай голосила на всю хату, коли хотіла їсти; а піднялася на ноги, — стала по дворах ходити, прохати Христа ради... Що, ради душі спасенія, клали люди у простягнену дитячу ручку, усе воно несло до себе в нору. Гроші зараз же пропивалися, проїдалися, а одежинка надягалася на старе рам'я й носилася без перемінки, поки сама не опадала стряп'ям та гноттям.

Швендяння змалку по дворах, простягання Христа ради руки попідвіконню привчали дівчину не до праці, а до біганини, до неповаги на чуже добро, часом тяжкою працею чесно зароблене. А до того — й примір перед очима! Дівча щоночі бачило якихсь людей, котрі приносили до батька-матері усяке добро та оддавали скритно до схову. Воно й само привчалось до того... стало піднімати усе, що тільки лежало неприглянене.

Раз якось, простягаючи од хати до хати Христа ради руку, помітила Явдошка у одному дворі на вірьовці розвішані два здоровенних платки. Не довго думавши, вона потягла їх, сховала під юпочку та й однесла додому. Батько та мати і не спитали: де вона узяла їх, а почали її по голівці гладити, звати «умницею» — й дали трошки горілки випити. Явдошці вона подобалась. Після неї стало тепло й весело... З того часу дівчинка не пропускала уже ніколи такого случаю: через його вона приймала ласку од батька-матері й горілку...

З року на рік, підростаючи та позумнішаючи, робилася Явдошка все хижіше та хижіше; до горілки привчилася, як до води. Батько-мати тепер уже не цуралися дочки, як спершу: вони її прихилили до послуху то сим, то тим, а найбільше горілкою. Вони бачили у своїй дочці добру помічницю — і раділи, що знайшли таку поміч.

Як минуло їй п'ятнадцять літ, вони ще щось запримітили. Кинулись їм у вічі тонкі на шнурочку брови, блискучі, хоч і сірі, очі й волосся, як льон, біляве, й личко, як рожа, рум'яне... Запала їм в пам'ятку її краса, урода дівоча... Вони порадились — не пропустити даремно, не взявши свого.

Пораялись... Вимили, вичесали її, обули, одягли у нову одежинку, як панночку, і однієї темної ночі одвела її сама мати у місто, до великого будинку...

Пустилася дівчина, як собака з ожереду: щодня, щоночі гуляє! Тут знайшовся офіцер якийсь, узяв її з сирої холодної хати, перевів у свій теплий, ясний будинок. Прожила там Явдоха з півроку, у теплі та добрі, та в розкошах купалася; та несита її натура не вдовольнилася тим: покрала вона срібло та золото у офіцера... Прогнав її офіцер, обідравши, як білочку. Одначе вона недовго тужила: незабаром знайшовся другий. Обікравши й того, вона вже сама утекла. Потім того ні до кого вже не переходила жити, а стала сама до себе приймати — хто більшу плату давав. Знаючи красі своїй ціну, вона торгувала нею, як жид крамом, не пропускаючи случаю зірвати найбільше, а то — й підголити. Слава про злодійкувату Явдошку одбила хіть у панства та офіцерства заїздити до неї. Грошики, що придбала, пішли на розкішні убори, на дорогі найдки та напитки... А тут — лихо! почала вже й краса осовуватись, спадати... Треба щось казати з собою! Треба

задалегідь десь захисту шукати, притулку для себе... Про батька-матір вона давно забула; не знала, чи й жили вони на світі... Живучи сама собою, вона розгадала, що через них втратила.

На той час зустрів її Максим. З своїм норовом веселим та безжурним, при своїй, хоч уже й пом'ятій, а ще хорошій красі, — Явдошка запала йому в око, вразила у серце. Максим почав лабузнитись. Явдоха, помітивши це та розпитавшись, що Максим між москалями не остання спиця в колесі, давай на його ще дужче налягати. То, дивись, словом укольне, то мовчанням дойме, то приголубить його коло себе, то знову одіпхне його — гулянками з другими.

Максим біснувався, а проте ще дужче закохувався. Часом вона розжалоблювала його розмовою про своє безталання, про свої недостачі. Максим нанесе їй на другу ніч того й другого, дарує, жалує.

Не обійшлося без того, щоб і вона не задумалась про Максима. Карі його очі заглянули і їй у серце; чорний ус здавався таким хорошим; постать — бравною, дужою; та Максим чоловік і не без достатків, не без копійчини...

Зійшлися вони. Прожили рік, другий; звикли між собою, як чоловік та жінка. Дітей не було. Журби й турботи не знали... Тільки те й робили, що пили та гуляли нишком та тишком, щоб, бува, начальство Максимове не дізналося.

Тоді саме перегнали їх полк з одного міста у друге. Пішов Максим — та й засумував. Зосталась Явдоха — і теж сумувала. Через місяць подає їй Максим низенький поклін, цілує її в «сахарніє уста» та в «білосніжну грудь», посилає грошей, просить, щоб приїхала: коли хоче, то вони й повинчаються. Тоді уже розлучить їх «мать сира земля».

Явдоха зібрала свої манатки, поїхала. Швидко вони й побралися.

Вийшла з Явдохи справжня московка. Не страшні їй ні походи, ні переходи; завжди моторна, весела, до гулянок удатна. Щоб недаром жити, немарне тратити час, вона узялась то сим, то тим перепродувати. Накупить рублів на десять усякого краму та й перепродує москалям. А часом який-небудь молоденький москалик підніме що й чуже, однесе до тітки Явдохи. Явдоха прийме москалика й подарунок... Правда, іноді й доставалося їй од Максима за ті подарунки: не раз, не два ходила вона з підсиненими очима. Та — байдуже! Москалі це добре знали, а все-таки лабузнилися до Явдохи, а Явдоха справляла з ними сміхи та реготи... Московка — московкою: її поб'ють, а вона ні гадки!

Отак прожили вони щось років з десятком. Максим постарів; постаріла й Явдоха — краса її спала, помарніла, одцвіла... Уже тепер не так і молоді москалики горнулися... Рада не рада, треба було схаменутися. До всього того десять літ безпутного життя витягли всі грошенята, що Максим наскладав до парування. Треба було надалі подумати... Оханулась Явдоха, а через рік гойдала невеличку дочку Галю.

Галя зразу усе переломила. Гулянки одлетіли; жарти — теж: виступили наперед клопоти та жаль за марно потраченим добром. Малесенька Галя спарувала Максима з Явдохою уже навіки, зв'язала міцно їх думки до купи, підбивала на одно діло. Максим бажав дочку виростити у багатстві та розкоші; бажала й Явдоха того самого... Вона думала, що багатство та розкіш заховують дитя її від такої лихої долі, яка їй судилася... І обоє вони клопоталися об однім — над поживою та наживою... Чи сьак, чи так, а нажитись

треба!

Знову Максим з Явдохою, хоч і інаково, прийняли за діло молодих літ. Максим — за «прокормленіє», Явдоха — за крадіжку. Максим, докладаючи ротному, що москалі просяться «на побывку», — брав з них своє так само, як і покійник Федосійович. А як верталися москалі з «прокормленія», — вони заносили до Явдохи накрадене, награбоване добро, а вона вже сама знаходила йому ярміс... За те тітці Явдосі, як сховачу й переводчику, доставалася половина всього...

Так їх захопила «чиста». Та ба! Чистої Максимові не дали. У той саме рік почалася остання війна з турками. Погнали Максима під Сілістрію, а потім перевели у Крим. Явдоха з маленькою Галею й собі повіялась за полком, все-таки не кидаючи свого краму. Тут вона таки добре заробила, бо не одні прості москалі купували у неї всячину, купували й небагаті офіцери. Зовсім би добре, коли б не страшно, що от-от Максим зложе свою голову, одтинаючи другим. Оже страх її не справдився.

Максим тепер уже знав ціну життю — не кидався так, як замолоду, у саме, мовляв, пекло. Тільки всього, що його у руку штиком кольнув якийсь француз. Максим зрадів та зараз у лазарет... Пошепотав там з лікарем. «Не годиться, — кажуть, — у службу; у чисту його!» — Максим полежав ще з місяць; дали йому чисту, почепили ще нову мєндаль та й випустили на всі чотири сторони. Максим забрав жінку з дочкою та й потяг на рідну сторону відшукувати батьківщини.

Вертаючись додому через тридцять літ, він думав застати Піски такими ж самими Пісками, якими кинув. Через те й раївся з жінкою, прибувши додому, спродати батьківщину, оселитись де в багатому, люднішому місці та й пристроїтись до торгу на ті гроші, що придбала Явдоха. Коли приїхав — і здивувався. Не ті Піски, та й годі! Ніде ні одної землянки — скрізь мазанки; село велике, широке, довге, а кругом край веселий, людний, хоч і небагатий... «Значить, більше поживи для грошовитого!» — подумав Максим.

— Ні, жінко, — каже Явдосі: — мабуть, уже кістки зложимо на моїй стороні... Бач, який гарний край!

Явдоха й сама те бачила. Оселився Максим у батьківській хаті.

Явдоха крамарувала дома. Максим по ярмарках їздив, купивши коняку. Жили собі тихо та мирно, вирощували-пестили дочку Галю та в торгу кохалися. Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову — простору й ясну, з світлицею, з кімнатою під проїжджих.

Дивуються піщани, що то московська служба з людьми діє, якими їх робить! Ішов Максим у москалі розбишакою, волоцюгою, — сказано: Махамедом, а повернувся поважним чоловіком, з багатством, з заслугами... Прості люди з заздрістю дивляться на Максима Йвановича, поважають, шанують, хоч Максим Іванович геть високо дере голову проти «нетесаного мужичья». Батюшка, волосні завертають до його «чайку» попити та пропустити чарочку-другу тієї «живиці-водиці»; сам становий Ларченко, коли не їде через Піски, завжди завертає до Максима в двір.

Отак прожив він щось років три чи чотири у Пісках. А це зразу — спродав дворище, будинок, забрався, — та й виселився на хутір, на батьківську землю.

Піп, волосні так жалкують:

— Не кидайте нас, Максим Іванович, — не сиротіть наших Пісок!

— Там мені, — одказує, — буде краще, вільніше... Тут на селі багато заздрих! Ніхто не пройде повз дворище, щоб не позавидував...

На хуторі зараз же на перше літо двинув будинок, мов панські хорони, а не мужича або москалева хата. На друге літо — обзавівся трояном коней; вибудував стайню, комори рублені; обплівся височенною густою лісою з острішком і з такими, як по трактирах, воротами. Коли чутка — буцім хоче постійний одкрити...

Піщани зовсім роти пороззявляли. Одні догадувались, що Максим, видно, у службі грошей заслужив; другі казали, що, мабуть, чи не в Туреччині де поживився, — може, уклав якого багатого та собі гроші забрав; а треті мовили, що за жінкою взяв.

Оже ніхто не знав, не бачив, як Максим жив на хуторі. Як виселився з Пісок, то ні до його ніхто, ні він ні до кого: так, мов умер! Якби не доводилось піщанам бачити його по ярмарках, то, певно, ніхто б не знав, чи є він на світі, чи вже немає... А то з ярмарків, було, привозять новину про Максима: вибудував, мов, оте й те, а наміряється, кажуть, будувати ще й те! Отак переказували люди те, що чули, а самі, на свої очі, ніхто не бачив... Знали тільки, що у його все було на запорі — позапиране, позамикане...

— Москаль хвортецю собі вибудував! — сміються іноді піщани.